

Brudne triki supermocarstw w trakcie zimnej wojny

Autor tekstu: **Michał Karaś**

Wprowadzenie

Czas zimnej wojny jest jednym z najbardziej fascynujących okresów w historii stosunków międzynarodowych. Jak zauważył Kevin O'Brien, obie strony konfliktu zwykły ścierać się ze sobą w sposób, który ponad wszelką wątpliwość nie był bezpośredni czy czytelny dla zwykłych obywateli. (O'Brien 1995, 431) Ponadto, zarówno Stany Zjednoczone jak i ZSRR używały zazwyczaj agencji bezpieczeństwa czy agencji wywiadowczych zamiast regularnych armii w prowadzeniu wojny. Po stronie sowieckiej mamy KGB (*Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti*), natomiast po amerykańskiej CIA (*Central Intelligence Agency*). Analizując pracę obu organów można dojść do wniosku, że miały one za cel podkopywanie autorytetu wrogiej siły w polityce międzynarodowej oraz jednoczesne rozszerzanie swojej sfery wpływów tak dalece, jak było to możliwe. To była wojna, jak trafnie zauważył były podwójny agent zimnej wojny Oleg Kaługin, pomiędzy „dwoma ideologiami które nie mogły współistnieć w dłuższej perspektywie”. (CNN, 2007). Należy zauważyć, że po obu stronach konfliktu często używano "brudnych trików" czy jak zwykli mawiać Rosjanie „aktywnych środków” w realizacji wyżej wymienionych celów politycznych. Zdają sobie sprawę, że tłumaczenie tych potajemnych akcji tzw. "*covert actions*" może nie być do końca przejrzyste. Z drugiej strony frazy „brudne triki” czy „aktywne środki” pozwalają nam zrozumieć te działania lepiej i są prawdopodobnie najlepszymi polskim odpowiednikami.

W tej pracy postaram się osądzić, które z supermocarstw czerpało większą korzyść z brudnych trików przy realizacji planów politycznych podczas zimnej wojny. Przede wszystkim trzeba podkreślić, że bipolarny świat pozostawił wiele nie do końca zrozumiałych faktów, które nie są dostępne dla zwykłych śmiertelników. Dlatego też mój sąd może być wysoce subiektywny. Z drugiej strony ta skomplikowana natura zimnej wojny przekonuje mnie do tego, aby przeanalizować poszczególne działania jedno po drugim, a także zwrócić uwagę na inne aspekty zimnej wojny oraz ideologii komunistycznej. W pierwszej części skupiam się na morderstwie politycznym oraz na pytaniach o jego użyteczność. W dalszej części zamierzam zwrócić uwagę na ogromne znaczenie, jakie miało finansowe wsparcie polityczne zaraz po drugiej wojnie światowej. Następnie szczegółowo zanalizuję zagadnienie propagandy. Natomiast ostatnia część to wątek wsparcia dla ruchów paramilitarnych.

Jest oczywiste, że Stany Zjednoczone zwyciężyły w tej dziwnej wojnie, z drugiej strony w dalszym ciągu możemy stawiać sobie pytanie, w jakim stopniu brudne triki miały wpływ na przebieg tego konfliktu oraz na jego rezultat? Warto podkreślić, że obie naczelne agencje przeprowadziły wiele skutecznych operacji. Niektórzy mogliby nawet rzec, że KGB było bardziej efektywne na wielu obszarach "aktywnych środków". Pozostaje jednak kwestia umiejętnego wykorzystania ich w kontekście politycznym, gdzie CIA zdało się być bardziej produktywnie. Być może dlatego, że amerykańscy dygnitarze posiadali większą siłę dyplomatyczną, która odpowiednio zsynchronizowana z "aktywnymi środkami" przynosiła zazwyczaj oczekiwane rezultaty. Z tego powodu, znając ostateczny wynik zimnej wojny, możemy jasno stwierdzić, że USA zasługuje na miano zwycięzcy w tym niecodziennym pojedynku. Jednakże, aby uniknąć pewnych nieporozumień należy podkreślić, że *covert actions* tylko przyczyniły się do przebiegu zimnej wojny i zapewne nie były najważniejszym czynnikiem, który wpłynął na jej przebieg.

Morderstwo polityczne

W obecnym świecie morderstwo polityczne jest codzienną praktyką w wielu zapalnych regionach świata, przede wszystkim na Bliskim Wschodzie i w Afryce. Aby przeprowadzić je skutecznie, powinno się spełnić kilka warunków. Przede wszystkim, zamachowiec powinien być dobrze wyszkolony w sprawach technicznych oraz mieć precyzyjne informacje na temat celu. Po drugie, potencjalne zabicie człowieka musi być umieszczone w kontekście politycznym, czyli zleceńodawcy poprzez morderstwo muszą osiągnąć bliżej określony polityczny cel np. destabilizację polityczną kraju. Po trzecie, nie wystarczy zamordować wpływową jednostkę.

Wielkim osiągnięciem dla planujących jest precyzyjne przewidzenie, w jaki sposób sukces czy porażka w wykonaniu może wpłynąć na przyszłość. (Godson 1995: 159)

W zimnej wojnie tego typu operacje były także przeprowadzane stosunkowo często. Nasze rozważania powinny w pierwszej kolejności być skierowane na tzw. operację „Zatoka Świń”, która była jedną z największych klęsk amerykańskich sił wywiadowczych (Godson 1995: 47). Operacja ta była wymierzona w Fidela Castro i jego zwolenników, których uważano za wielkie zagrożenie dla systemu bezpieczeństwa Stanów Zjednoczonych. Cała inwazja kubańskich emigrantów była od początku przeprowadzona niekompetentnie. Być może było to wynikiem tego, że CIA nigdy nie posiadała specjalnej grupy wyszkolonych ludzi do przeprowadzania tego typu czynności. W dodatku cała akcja opierała się na sile zwykłych kubańskich opozycjonistów oraz nie została skoordynowana z siłami armii amerykańskiej. (Warner 1998-1999: 32). Po tej klęsce, która wywołała kryzys kubański, jedną z najbardziej niebezpiecznych konfrontacji w czasie całej zimnej wojny, jeden z dziennikarzy słusznie zdefiniował myślenie ówczesnego prezydenta USA, Johna Kennedy'ego, jako człowieka obawiającego się bardziej możliwości głośnego sukcesu niż cichej porażki. Ponadto, John Godson w książce *Dirty Tricks or Trump Cards* przedstawił Kennedy'ego jako osobę nie zdającą sobie sprawy z tego, że taki przebieg wydarzeń był najgorszą rzeczą jaką mogła się tam wydarzyć (Godson 1995: 47-48). Pozwolił on w efekcie kubańskim specjalistom od propagandy, skonsolidować nowy system polityczny.

Morderstwo polityczne było jednym z najczęściej używanych środków przez funkcjonariuszy KGB. Warto przyjrzeć się jednej udanej operacji, która przyniosła domniemany sukces. Myślę tutaj o zabójstwie prezydenta Johna Kennedy'ego, dokonane przez współpracującego ze Związkiem Radzieckim Lee Harvey'a Oswalda. Z drugiej strony wypada powiedzieć, że to tylko jedna z teorii, mówiąca o KGB jako zleceniodawcy tego zamachu. Jest ona jednak wątpliwa i pozostaje do końca niewyjaśniona. W dalszym ciągu wśród historyków toczy się debata o tym, kto przyczynił się do tego zbrodniczego czynu. Niemniej KGB ponad wszelką wątpliwość podjęło aktywne środki w tej sprawie już po morderstwie. Działania były przede wszystkim skierowane na zmianę opinii publicznej. Następcy Feliksa Dzierżyńskiego starali się przede wszystkim przedstawić FBI w czarnym świetle i przekonać ludzi, że to właśnie pracownicy tej agencji zlecili zamach. Co jest niezwykle istotne z „Archiwów Mitrochina” wynika, że pewne kroki zostały podjęte przez publikowanie artykułów i książek na ten temat. Jedną z książek *Oswald Assassin or Fall-Guy* napisana przez niemieckiego pisarza Joachima Joestena stwierdza jasno, że Oswald był "prowokatorem FBI" (Andrew & Mitrokhin 1999: 295-296). W rezultacie większość obywateli uznawała wersję własnej konspiracji za bardziej wiarygodną. (Andrew & Mitrokhin 1999: 299).

Trzeba podkreślić, że morderstwa polityczne w wydaniu radzieckim były starannie przygotowane, efektywne oraz, co najważniejsze, specjaliści rzadko mogli jednoznacznie określić kto ich dokonał. Jest rzeczą oczywistą, że Sowieci przeprowadzali tego typu akcje skuteczniej niż ktokolwiek inny, choć nie posiadali wiedzy w jaki sposób można byłoby wykorzystać je w kontekście politycznym. Co gorsza, KGB poniosło klęskę w jednym kluczowym momencie zimnej wojny, zamachu na Jana Pawła II w roku 1981. Jak powszechnie wiadomo Wojtyła zadeklarowany anty-komunista był jednym z głównych motorów „podgrzewania” polskiego patriotyzmu od czasu, kiedy stał się władcą państwa Watykan. Jego przemowy oraz publikacje, często krytykujące komunizm, wpłynęły na pobudzenie społeczeństwa polskiego oraz wzmacniały opór wobec PZPR. (Andrew & Mitrokhin 1999: 665). Wysoce prawdopodobne jest, że KGB starało się podjąć aktywne kroki, aby pozbyć się tej niebezpiecznej z ich punktu widzenia jednostki. Musimy również pamiętać, że nie zostało do końca udowodnione, że „czekiści”, jak zwykli nazywać siebie oficerowie KGB, najęli Ali'ego Agcę do przeprowadzenia tej operacji podczas cotygodniowej mszy. Jest natomiast oczywiste, że KGB zazwyczaj używało swoich "mniejszych braci" w przeprowadzeniu tego typu akcji. Stąd też tzw. ślad bułgarski zdaje się być prawdopodobny.

Jak powszechnie wiadomo, ta próba nie zakończyła się tak, jak życzyliby sobie tego zleceniodawcy. Mimo wszystko można snuć pewne przypuszczenia, że morderstwo Jana Pawła II w tamtym czasie wpłynęłoby pewnie na sytuację w bloku wschodnim, zważywszy na fakt, iż papież był wpływową jednostką oraz orędownikiem kolaboracji z amerykańskimi służbami wywiadowczymi. Pragnę podkreślić, że w pewnych dokumentach zachowały się dowody, że takie finansowe wsparcie kościoła rzymsko-katolickiego przez CIA miało miejsce. Aby wyjaśnić ewidentne nieporozumienie, w latach osiemdziesiątych wynik zimnej wojny był już z pewnością rozstrzygnięty i morderstwo papieża nie odwróciłoby o przysłowiowe 180 stopni sytuacji w

polityce międzynarodowej, a wręcz mogłoby przynieść skutki odwrotne od zamierzonych.

Finansowanie organizacji politycznych

Drugą niezwykle istotną dziedziną brudnych trików jest finansowanie organizacji politycznych. W celu zrozumienia tego zagadnienia musimy przytoczyć słowa „ojca” Związku Radzieckiego Włodzimierza Lenina: *„istnienie republiki sowieckiej obok imperialistycznych państw jest w dłuższej perspektywie niemożliwe”* (Hoxha 1979). Te prorocze słowa niejako potwierdzają dlaczego zimna wojna zakończyła się zwycięstwem imperialistów. Ten konflikt w wielu aspektach cechował się walką o umysły i serca ludzi na całym świecie. Pozostaje pytanie, dlaczego ta walka była dla komunistów tak bardzo istotna. Otóż, według marksizmu-leninizmu, idea międzynarodowej rewolucji powinna być eksportowana do innych państw i kręgów kulturowych. Aktywne środki, a zarazem finansowanie organizacji politycznych miało by wspomóc realizację tego celu. Po drugiej stronie barykady Amerykanie za wszelką cenę chcieli odierać te próby szerzenia ideologii komunistycznej i, jak zostało to uwypuklone w raporcie Jimmy'ego Doolittle w 1954 roku, nie obowiązywały tu żadne zasady moralne.

„Teraz jest oczywiste, że stawiamy czoła nieprzejednanemu wrogowi, którego głównym celem jest dominacja świata przy użyciu wszystkich dostępnych środków i za wszelką cenę. W tej grze nie ma żadnych zasad. Dlatego też żadne moralne normy postępowania nie mają zastosowania” (Barry, 1992)

Kluczowe wydarzenia dla rezultatu zimnej wojny miały miejsce zaraz po zakończeniu drugiej wojny światowej. ZSRR po przejęciu kontroli nad Wschodnią Europą był głównym zagrożeniem dla państw Europy Zachodniej, szczególnie dla tych, gdzie demokracja nie została jeszcze skonsolidowana. Pierwszym najważniejszym przykładem mogą być Włochy oraz czas wyborów w 1948, kiedy to partia komunistyczna cieszyła się tam dużą popularnością. W rezultacie CIA podjęła aktywne środki. Toteż finansowanie włoskiej partii chadeckiej niewątpliwie przyczyniło się do klęski komunistów. Jej wsparcie dla demokratycznych sił w Europie Zachodniej było strategicznym posunięciem w celu uniknięcia dominacji Sowietów. Dodatkowo, odparcie komunizmu pozwoliło przenieść centrum konfliktu z Europy do państw trzeciego świata. (Johnson, 2007: 200).

Należy także przypomnieć, że „owoce” KGB na tej płaszczyźnie były również pokaźne. Można rzec, że w zasadzie przyczynili się oni w wielu przypadkach do zmiany postaw ludzi na całym świecie, a co jest niesłychanie ważne, ich działania zmierzały przede wszystkim do podkopania autorytetu Stanów Zjednoczonych. Warto przytoczyć w tym miejscu przykład Światowej Rady Pokoju (World Peace Council), kiedy to po zakończeniu zimnej wojny okazało się, że 90 procent pieniędzy w jej budżecie pochodziło z obszaru byłego ZSRR. Jak powszechnie wiadomo ta organizacja szczególnie zaznaczyła swoje istnienie w polityce międzynarodowej podczas wojny wietnamskiej, kiedy to zdecydowanie wspierała wszelkie ruchy pokojowe w Stanach Zjednoczonych. Ich wkład w zmianę nastrojów społecznych w owym czasie był znaczący, co więcej, społeczeństwo niechętnie już dalszym działaniom militarnym, zmusiło niejako Richarda Nixona do wycofania amerykańskich wojsk z Wietnamu.

Poddając ocenie radzieckie aktywne środki musimy pamiętać, że nie były one zsynchronizowane z ważnymi celami politycznymi, co więcej nie zostały one przeprowadzone skutecznie w najbardziej kluczowych momentach jak np. wybory we Włoszech w 1948 roku. Nawet amerykańscy stratedzy twierdzili, że ZSRR ze swoimi sojusznikami miał militarną przewagę i mógł skutecznie przeprowadzić inwazję na całą Europę, przynajmniej do czasu, kiedy władcy supermocarstw stali się dysponentami słynnych czarnych teczek z czerwonymi przyciskami. (Gaddis 1992: 101). Z drugiej strony wydaje mi się, że Stalin nie chciał narażać ZSRR na kolejną wojnę. Prawdopodobnie chciał on odwrócić uwagę od bloku wschodniego, aby wzmocnić tam swoją władzę. (Godson 1995: 25). W rzeczy samej ten polityczny błąd wpłynął na dalszy przebieg zimnej wojny.

Propaganda

Propaganda zazwyczaj jest łączona z finansowaniem organizacji politycznych. Jak wspomniałem wcześniej, zimna wojna w wielu aspektach była walką o ludzi, o ich serca i umysły. Jest rzeczą oczywistą, że w kontrolowanym przez Sowietów bloku pluralistyczne media nie miały prawa istnieć. Dlatego też informacja podana przez środki masowego przekazu była

dla żyjących tam obywateli wysoce niewiarygodna, a każda inna z zewnątrz pobudzała umysły do przemyśleń. USA sprytnie zauważyły ten stan rzeczy i zaczęły finansować Radio Wolna Europa i Radio Wolność, których transmisje w znacznym stopniu przyczyniły się do zmiany stanowisk ludzi w Europie wschodniej. Ich audycje nastawione na podtrzymywanie szeroko rozumianej tożsamości narodowej oraz rozbudzenie patriotyzmu były również nakierowane na stopniowe „podkopywanie” reżimów na ich własnych terytoriach. (Garthoff 1994, 542-562). Niewątpliwie też strategia odpierania komunizmu oraz stopniowego podkopywania reżimów komunistycznych była niejako antidotum na tą wojnę. W dziedzinie propagandy KGB nigdy nie używało radia tak często jak Amerykanie. Preferowano raczej podjęcie środków wpływających na wydawców prasowych. Jednym z ważniejszych przykładów z okresu zimnej wojny jest „Free Press Journal from Bombay”, który informował społeczeństwo o posiadaniu przez Stany Zjednoczone technologii bakteriologicznych umiejscowionych w Indochinach. Ponadto dyskredytowano CIA poprzez artykuły w prasie, napisane przez agentów takich jak Philip Agee. W końcu najbardziej znany bodajże sukces związany z globalnym przekonywaniem ludzi, jakoby to USA spreparowało wirus HIV dla swoich niecznych celów. (Andrew & Mitrokhin 1999: 292-321). Reasumując, trzeba podkreślić jeszcze raz, że co prawda sowiecka propaganda nieraz podważała amerykańską wiarygodność, ale nie osiągnęli oni głównego celu, czyli powszechnego przekonania ludzi do swoich idei.

Ukryte akcje paramilitarne

Akcje paramilitarne mogą być najlepiej definiowane jako potajemne wsparcie opozycyjnych do supermocarstwa sił poprzez dostarczanie broni oraz dzielenie się pewnymi informacjami wywiadowczymi. Ten rodzaj aktywnych środków miał również niemały wpływ na ukrytą, podziemną zimną wojnę. Pierwsza i w zasadzie ostatnia tego typu operacja na terenie ZSRR miała miejsce w 1948 roku, kiedy to CIA wsparła ukraińskich nacjonalistów. W późniejszym okresie historia dostarczyła nam jeszcze wielu przykładów jak Indochiny, Angola, Nikaragua, Salwador, Etiopia, Afganistan i przykład chyba najbardziej kontrowersyjny Chile, w okresie kiedy Salvador Allende sprawował urząd prezydenta. Ciekawostką może być fakt, iż Allende był tak naprawdę pierwszym marksistą, który został demokratycznie wybraną głową państwa. Został on następnie obalony przy pomocy CIA, agencję służącą obronie interesów Stanów Zjednoczonych. Spośród wielu przykładów najważniejszym wydaje się być ten obrazujący opis wojny w Afganistanie pod koniec lat siedemdziesiątych i przez lata osiemdziesiąte, kiedy to radziecka interwencja napotkała na opór miejscowych islamskich fundamentalistów, zwanych *mudżahedinami*. Wojownicy ci przed i w trakcie tej operacji pobierali nauki strategii wojskowej od CIA, a ponadto otrzymywali oni to, czego najbardziej im brakowało — broń. Ta pomoc, wsparta jeszcze przez m.in. Egipt czy Pakistan, pozwoliła afgańskim partyzantom skutecznie odierać radzieckie ataki przez kolejne 10 lat. Dodatkowo ZSRR angażując się w ten kosztowny oraz na dobrą sprawę nic nie znaczący konflikt doprowadził gospodarkę całego bloku do stagnacji. Paradoksalnie Amerykanie poprzez tę ukrytą interwencję w Afganistanie wychowali sobie poniekąd przyszłych wrogów, z którymi przyszło im zmierzyć się na początku XXI wieku i toczyć tę walkę do dnia dzisiejszego. Nie ulega żadnej wątpliwości, że ta radziecka interwencja wywołała pośrednie polityczne oraz ekonomiczne reperkusje w całym bloku.

Musimy pamiętać także o dosyć znaczącej roli Radia Wolna Europa, które jeszcze bardziej obnażało wady komunizmu na swej antenie. Ponadto, jak zauważył Garthoff, amerykańsko-watykańska kooperacja rozwijała się coraz lepiej. Co więcej, więzy pomiędzy Moskwą i innymi stolicami bloku nie były aż tak trwałe, jak to bywało wcześniej. Nie mieli oni już tak wielkiego wpływu na Polskę czy Czechosłowację. Pewne tarcia występowały pomiędzy biurami politycznymi PZPR i KPZR odnośnie roli kościoła rzymsko-katolickiego. Rosjanie byli wysoce zaniepokojeni wzrostem wpływu tego podmiotu w życiu obywatelskim, aczkolwiek nie podjęto tu żadnych zdecydowanych działań. Nie wiemy jakie byłyby efekty tego rodzaju działań. Niemniej jednak brak odpowiedniej reakcji na wydarzenia w Polsce z lat osiemdziesiątych przyczynił się do ich niechybnej klęski oraz końca bipolarnego świata polityki międzynarodowej.

Konkluzja

Ten artykuł pokazuje, że obie frakcje konfliktu były jednakowo fachowe w stosowaniu aktywnych środków, albo jak kto woli używaniu brudnych trików, chociaż radzieccy liderzy

zazwyczaj nie wiedzieli jak w pełni wykorzystać te sukcesy w polityce międzynarodowej. W rezultacie CIA miało jedną wielką przewagę nad KGB. Jej operacje były zsynchronizowane z planami politycznymi, które w zasadzie miały na celu odparcie komunizmu. Wydaje się, że każda ich akcja była starannie zaplanowana oraz poprzedzona szczegółową analizą potencjalnych konsekwencji. Ponadto, jak zauważył John Prados, CIA miała zdolność unikania eskalacji mogącej prowadzić do otwartej wojny (Prados 1996). Co więcej, nie zawadzili oni w kluczowych momentach zimnej wojny, być może poza słynną „Zatoką Świń”. Warto przypomnieć jeszcze raz w tym miejscu, że Związek Radziecki miał po wojnie realną szansę podbicia całej kontynentalnej Europy. Dzisiaj możemy rozważyć co by się stało, gdyby KGB użyło bardziej skutecznych metod zaraz po II wojnie światowej, kiedy to demokracje w zachodniej Europie nie były stabilne ani przewidywalne.

Bibliografia :

1. Anders P. [„Conspiracy Theories on the Assassination of John F. Kennedy”](#). (Dostęp 24.11.2007)
2. Andrew C & Mitrokhin Vasili (1999) *„The Mitrokhin Archive”*: London: Penguin Books
3. Barry J. [Managing Covert Political Action](#) (1992) (Dostęp 23.11.2007)
4. CNN, (2007) [\)Transcript from the COLD WAR chat Oleg Kalugin & Melvin Goodman”](#) (Dostęp 23.11.2007)
5. Gaddis J. L. (1992) *„The United States and the End of the Cold War”* Oxford: Oxford University Press
6. Garthoff R. (1994) *„The Great Transition American-Soviet Relations and the End of the Cold War”*, Washington D.C: The Brookings Institution
7. Godson R.(1995) *„Dirty Tricks or Trump Cards”* London: Brassey's
8. Hoxha E.(1979) [Imperialism and the Revolution'](#) (Dostęp 23.11.2007)
9. Johnson L. K.*Strategic Intelligence 3* London: Praeger Security International
- 10.Prados J. (1996) *Presidents' Secret Wars*
- 11.O'Brien K, (Winter 1995) *Interfering with Civil Society: CIA and KGB Covert Political Action during the Cold War, IJICI, 8/4 431-456)*
- 12.Warner M., (1998/1999) [\)The CIA's Internal Probe of the Bay of Pigs Affair](#) (Dostęp 23.11.2007)

Michał Karaś

Ur. 1987. Student International Politics na uniwersytecie w Aberystwyth.

[Pokaż inne teksty autora](#)

(Publikacja: 02-02-2008)

[Oryginał.](#) (<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5712>)

Contents Copyright © 2000-2008 Mariusz Agnosiewicz

Programming Copyright © 2001-2008 Michał Przech

Autorem tej witryny jest Michał Przech, zwany niżej Autorem.

Właścicielem witryny są Mariusz Agnosiewicz oraz Autor.

Żadna część niniejszych opracowań nie może być wykorzystywana w celach komercyjnych, bez uprzedniej pisemnej zgody Właściciela, który zastrzega sobie niniejszym wszelkie prawa, przewidziane w przepisach szczególnych, oraz zgodnie z prawem cywilnym i handlowym, w szczególności z tytułu praw autorskich, wynalazczych, znaków towarowych do tej witryny i jakiegokolwiek ich części.

Wszystkie strony tego serwisu, wliczając w to strukturę katalogów, skrypty oraz inne programy komputerowe, zostały wytworzone i są administrowane przez Autora. Stanowią one wyłączną własność Właściciela. Właściciel zastrzega sobie prawo do okresowych modyfikacji zawartości tej witryny oraz opisu niniejszych Praw Autorskich bez uprzedniego powiadomienia. Jeżeli nie akceptujesz tej polityki możesz nie odwiedzać tej witryny i nie korzystać z jej zasobów.

Informacje zawarte na tej witrynie przeznaczone są do użytku prywatnego osób odwiedzających te strony. Można je pobierać, drukować i przeglądać jedynie w celach informacyjnych, bez czerpania z tego tytułu korzyści finansowych lub pobierania wynagrodzenia w dowolnej formie. Modyfikacja zawartości stron oraz skryptów jest zabroniona. Niniejszym udziela się zgody na swobodne kopiowanie dokumentów serwisu Racjonalista.pl tak w formie elektronicznej, jak i drukowanej, w celach innych niż handlowe, z zachowaniem tej informacji.

Plik PDF, który czytasz, może być rozpowszechniany jedynie w formie oryginalnej, w jakiej występuje na witrynie. **Plik ten nie może być traktowany jako oficjalna lub oryginalna wersja tekstu, jaki zawiera.**

Treść tego zapisu stosuje się do wersji zarówno polsko jak i angielskojęzycznych serwisu pod domenami Racjonalista.pl, TheRationalist.eu.org oraz Neutrum.eu.org.

Wszelkie pytania prosimy kierować do redakcja@racjonalista.pl